

3. Az új gazdaságföldrajz gazdaságpolitikai implikációi – növekedésméleti megközelítésben

Meyer Dietmar¹

3.1 Bevezetés

A gazdasági fejlődést sokáig a reáltőke felhalmozására vezették vissza, hiába hívta fel Solow már az 1950-es évek közepén a figyelmet arra, hogy a reáltőke és a munka egyedül csak kis mértékben szolgálhat megnyugtató magyarázatként a jövedelem alakulásához. Az általa bevezetett – exogén – technikai haladás volt hivatott a fehér foltot eltüntetni. Néhány kísérlettől eltekintve azonban csak három évtizeddel később, az ún. új növekedésmélet keretében kezdték a témát alaposabban körbejárni. Ennek egyik – talán a legfontosabb – oka a világban megfigyelhető polarizáció volt, amelynek a Solow-féle elmélet alapján nem lett volna szabad bekövetkeznie. A különböző fejlettségű nemzetgazdaságok között tartósan fennmaradó jövedelmi különbségeket az inkább absztrakt tartalommal bíró technikai haladás helyébe lépő humán tőkével magyarázták, mégpedig oly módon, hogy a humán tőke és a reáltőke között kölcsönhatást tételezték fel, amivel végső soron endogén tényezővé léptették elő a korábbi exogén technikai haladást.

Az előzőek miatt most már endogén növekedésméletre átkeresztelt korábbi új növekedésmélet tehát egy lényeges ponton túllépett a neoklasszikus fejlődésméleten. Mindkettőnek ugyanakkor közös tulajdonságként megmaradt, hogy a gazdaság elemzését igazában csak időben végezték el, a térbeliség, a földrajzi tényezők legfeljebb külső adottságként szerepeltek a gondolatmenetekben.² Ezen kívánnak változtatni az új gazdaságföldrajz (New Economic Geography) művelői, vagyis vizsgálatainknak egyik központi kérdése az, hogy hogyan lehet a jövedelmi, technológiai – azaz hagyományos közgazdaságtani – kategóriák alapján a földrajzi adottságokat endogenizálni, a gazdaságelméletbe integrálni, tehát hogyan modellezhető a gazdasági folyamatok visszahatása a gazdaságföldrajzi adottságokra. Az utóbbiak természetesen nem csak a természeti földrajz vizsgálta tényezőket foglalják magukba, hanem kiterjednek olyan jelenségekre, mint az agglomerációk, tranzakciós – főleg szállítási – költségek, migrációs és egyéb demográfiai folyamatok, stb.

¹ egyetemi tanár; Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Közgazdaságtan Tanszék

E-mail cím: dmeyer@lucifer.kgt.bme.hu

² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a természeti tényezőket figyelmen kívül hagyták volna. Főleg a nyersanyagok piacaian tapasztalt fejlemények, valamint az egyre nagyobb mértékeket öltő környezetkárosodás irányították a közgazdászok figyelmét a természeti erőforrások felé; számos tanulmány és könyv tanúskodik az e téren végzett sikeres munkáról.

Talán már ezen a ponton megkockáztatható a következő állítás: ha az új gazdaságföldrajz nem hozna semmilyen minőségileg új eredményt, akkor is – már csak a nagyon is reális kérdésfelvetés miatt – szakítani kell azzal a szemlélettel, hogy az ipari telephelyeket meghatározó politikát, a regionális politikát vagy akár a környezetpolitikát tulajdonképpen igazságossági, foglalkoztatáspolitikai vagy egyéb szociális, illetve bármilyen rövid távú szempontok alapján alakíthatja ki a gazdaságpolitikai vezetés. A jövedelmek alakulása komoly hatást gyakorol a gazdaságföldrajzi – innentől csak endogénként elképzelhető – feltételrendszerre, amely viszont a gazdaság hosszú távú fejlődésére nyomja rá a bélyegét. Adott esetben tehát egyetlen egy rossz, akármilyen nemes motiváció alapján hozott döntés is olyan irányba viheti a régiót vagy a gazdaság egészét, amelyen hosszú időn keresztül nem, illetve csak óriási erőfeszítések árán lehet változtatni, mint ahogyan ellenkező esetben szintén egyetlen – akár véletlenül hozott – jó döntés sokáig tartó kedvező változást eredményezhet egy gazdasági térségben.

Az első pillanatban igen elvontnak tűnő probléma gyakorlati jelentősége még jobban kirajzolódik, ha olyan most már mindennaposá vált vitákat szem előtt tartunk, mint:

- Hová telepítsük az egyes gazdasági tevékenységeket?
- Mennyire határozza meg valamely ország nemzetközi versenyképességét a regionális politika?
- Milyen jellegű hatást válthatnak ki tisztán politikai megfontolások alapján hozott döntések a megvizsgált gazdaságra, azaz – még jobban konkretizálva – hogyan kell a közeli múltban megvalósított EU-bővítést ebből a szempontból értékelni?

3.2 Az új gazdaságföldrajz gazdaságelméleti előzményei

Az új gazdaságföldrajz egyik legfontosabb sajátossága az a törekvés, hogy a gazdálkodás térbeli és időbeli elemeit egyszerre vegye figyelembe. Így ezen elmélet struktúrájának és implikációinak jobb megértése érdekében célszerű e két pillérét röviden külön-külön megvizsgálni.

3.2.1 A gazdálkodás térbeli feltételeinek elemzése

Gazdasági tevékenységek térbeli elosztásával vagy eloszlásával már régóta foglalkoznak közgazdászok. Elég itt *von Thünen* 1826-ban megjelent, joggal korszakalkotónak nevezhető művére (*von Thünen* 1975), *Lösch* sokat vitatott és – nem csak szakmai tartalma miatt – hosszú ideig a háttérbe szorított könyvére utalni, amelyekben a most tárgyalt irányzat egyes elemei már megjelennek. A sor folytatható – német nyelvterületen – *Weber* említésével, az angolszász irodalomban

találjuk a városiasodás folyamatát tárgyaló írásokat *Haig, Alonso, Henderson és Jacobs* tollából.³

Érdeemes azonban röviden *Johann Heinrich von Thünen* gondolatait felidézni. Nemcsak azért célszerű vele alaposabban foglalkozni, mert benne sokan az első modern közgazdászt látják, aki e témával foglalkozott, sőt elmélete miatt a legnagyobb közgazdászok közé sorolják⁴, hanem legfőképpen azért, mert az ő gondolatmenete zárt gazdaságot tételezett fel⁵, amelyben egyetlen egy város létezik, mégpedig egy a mezőgazdasági tevékenység szempontjából termékeny síkság közepén. A föld termékenysége csak a várostól igen távol eső részeken csökken, addig változatlan minőségű földterülettel számolt. Ilyen feltételek között vajon hogyan hat a város a tőle különböző távolságban lévő agrártermelésre, azaz hogyan helyeződik el a – mai szóhasználattal élve: a termelési tényezőket, elsősorban természetesen a földet, hatékonyan felhasználó – mezőgazdasági tevékenységek spektruma a gazdaságot meghatározó város közelebbi és távolabbi környékén, tette fel kérdését *von Thünen*.

Válasza, amelynek levezetésénél és megfogalmazásánál gazdaságelméleti eszmefuttatások ugyanúgy szerepelnek, mint a korra jellemző adatok alapján kidolgozott számpéldák, az alábbi összefüggéseken alapul:

- a) a mezőgazdasági termékek tulajdonságai (romlandóság, szállíthatóság, stb.),
- b) a mezőgazdasági termékek iránti kereslet intenzitása,
- c) a termelési és szállítási költségek,
- d) a földjáradék nagysága.

A városhoz közeli területeken azokat a termékeket állítják elő, amelyek gyorsan romlanak meg, illetve amelyeknek a szállítása költséges – *von Thünen* szavaival: „olyan termékeket, amelyek értékükhöz képest ... súlyosak, terjedelmesek vagy amelyeknek a városba való elszállítása tetemes költségekkel jár, ... valamint a gyorsan romlásnak induló termékeket, amelyeket frissen kell elfogyasztani” (*von Thünen* 1875, 2. old.). A várostól távolabbi földterületeken ennek megfelelően azokat az agrártermékeket állítják elő, amelyeknek szállítási költségei az értékükhöz képest alacsonyak. Ennek következményeként a várost koncentrikus gyűrűk veszik körül, amelyek középpontja maga a város. A hozzá legközelebbi, 1-es számú, gyűrűben az értékükhöz képest nagy szállítási költségeket felvető termékeket állítják elő, a következő, 2-es számú, gyűrűben az olyan agrárcikkek termelése folyik, amelyek az előzőekhez képest jobb érték-költség aránnyal rendelkeznek. Ez a sor egészen addig folytatódik, míg a várostól legtávolabbi gyűrűhöz nem érünk, amely tehát a legtartósabb, illetve a legolcsóbban szállítható mezőgazdasági áruk termelési színhelye. Minden gyűrűben így meghatározott termékek előállítására specializálódnak.

Az első pillanatban úgy tűnik, mintha a *Thünen*-féle gyűrűk a mezőgazdasági termékeket döntően fizikai tulajdonságaik (romlandóság, méretek, stb.) alapján osztályoznák. Ez viszont nem igaz, hiszen a termelési költségeket és a földjáradékot

³ Részletesen ld. *Krieger-Boden* (1995) vagy *Ponsard* (1983).

⁴ „Léon Walras, John Stuart Mill és Adam Smith mellett *Thünen*nek is a közgazdászok panteonjában a helye,....” (*Samuelson*, 1983, 1484. old.)

⁵ Erre utal a könyv címében szereplő „elszigetelt állam” kifejezés.

eddig nem vettük figyelembe. A rendkívül gyorsan romló tej példáján *von Thünen* ezzel kapcsolatban a következőképpen érvel: a tejet a város közelében kell termelni és nagyon rövid idő alatt a fogyasztókhöz eljuttatni. Mivel a város közelsége miatt a föld bérleti díja magas, ezért a tejszükséglet kielégítéséhez „a tejet olyan áron kell tudni eladni, hogy a tejtermelésre használt földterületet semmilyen másik mezőgazdasági cikk előállítására esetében sem lehessen jobban hasznosítani” (*von Thünen* 1875, 3. old.). A tejtermelők számára ez azt jelenti, hogy egységnyi földterületről maximális takarmányt kell betakarítaniuk, aminek következtében az állatokat inkább istállóban tartják, és ott etetik, minthogy kihajtsák őket a legelőkre, hiszen ez az előző változatnál jóval költségesebb. Ugyanakkor a trágyamennyiségnek egy részét a várostól szerzik be. Ezzel a város és az első gyűrű között olyan különleges kölcsönös kapcsolat alakul ki, amely mindkét félnek hasznos: a város tejszükséglete kielégíthető, emellett megszabadul a szerves hulladék egy részétől; ez utóbbi felhasználásával az első gyűrűben tevékenykedő tejtermelők hatékonyabban állíthatják elő a takarmánynövényeket, amely a tejtermelés költségeit kedvezően befolyásolja. Tehát minden egyes gyűrű más-más gazdálkodási jellemzőkkel rendelkezik, illetve *von Thünen* szavaival élve: ezek a gyűrűk egymástól különböző „gazdasági rendszereket” jelentenek.

Ha *von Thünen* gazdaságelméletét napjaink közgazdaságtanának nyelvére fordítanánk le, akkor úgy kellene fogalmaznunk, hogy:

- *von Thünen* a gazdálkodás térbeli feltételeit hangsúlyozottan vette figyelembe,
- modellje a központ-periféria-modellek családjába tartozik,
- az egyes gyűrűkben vagy a különböző gazdasági rendszerekben ugyan eltérő versenyfeltételek uralkodnak, de különösen fontos a monopolisztikus verseny,⁶
- ez utóbbi piaci formának megfelelő árképzést vezetett le, amikor a termékár a föld bérleti díjától és a szállítási költségektől is függővé tette, azaz tulajdonképpen haszonkulcsos árképzést tárgyalt,
- a gazdálkodást nem kizárólagosan úgy értelmezi, hogy termelési tényezők hatékony felhasználásával kell olyan termékeket előállítani, amelyek a fogyasztók szükségleteinek kielégítését szolgálják, hanem – kezdetleges formában ugyan, de – figyelembe veszi a közbülső termékeket is, melyek előállítását nem a végső, hanem a termelői fogyasztás motiválja.

Ugyanakkor *von Thünen* adós is marad néhány válasszal:

1. Nem magyarázza meg a központ-periféria-struktúra *kialakulását*, a város mint egyetlen piac és a földrajzi helyzet adottság nála. Ugyanakkor viszont érezhetően túlmegegy a szokásos megközelítésen, amely szerint a földrajzi környezet nem csak adott, hanem e mellett változatlan is, hiszen a szállítási

⁶ Ez főleg azon eszmefuttatás során válik világossá, amikor a különböző rendszerekben történő gabonatermelést vizsgálta. A városhoz közeli térségben nem egyes élelmiszerek alapját látják a gabonában, hanem termelését sokkal inkább az állattartás szempontjából elengedhetetlen takarmány szükséglet motiválja, míg a várostól távolabbi régiókban elsősorban a különféle lisztek alapanyagaként állítják elő. A termék tehát – regionálisan – differenciált, ami közismerten a monopolisztikus verseny egyik jellemzője.

és termelési költségeken keresztül megjelenik nála a gazdasági tényezők visszahatása a természeti feltételekre, a tényezők ki- vagy felhasználására.

2. A különböző gyűrűk között csak termékek áramlanak, a termelési tényezők – a könyv megírása idején jellemző agrártermelést szem előtt tartva érthető módon – teljesen immobilak, azaz a munkaerő migrációja kívül maradt modelljén.

Mindezen problémák és megválaszolatlan kérdések ellenére *von Thünen* elmélete alapként szolgált a modern agrárgazdaságtan, a regionális gazdaságtan, a térség- és városgazdálkodás, valamint nem utolsósorban az új gazdaságföldrajz számára. Ezek a gazdálkodástani megközelítések bizonyos értelemben véve kibontakozásai a *von Thünen*-féle gondolatoknak.

A fenti modell központja a város – s nemcsak földrajzi értelemben. A *von Thünen*-féle elképzelésben a város tulajdonképpen a piacot testesíti meg, a termelés struktúrája ennek függvényeként alakul ki. Ezzel az inkább keresletvezérelt elképzeléssel *von Thünen* az akkori⁷ német – inkább a termelés összefüggéseire összpontosító és a határtermelékenységi tételeket lényegében már tartalmazó (Streissler 1990) – gazdaságelmélettől eltérő álláspontot képviselt, mint ahogyan a későbbi neoklasszikus csereelmélet a kínálatorientált klasszikusok nyomában is elsősorban ezt az összefüggésrendszert hangsúlyozta. Előtérbe került tehát *Ricardo* elmélete a komparatív előnyökről, természetesen a *Heckscher*, *Ohlin*, majd *Rybczynski* által ebben a szellemben továbbfejlesztett formájában. Így a nemzetközi közgazdaságtan területén a szabad kereskedelem hívei játszottak meghatározó szerepet a gazdaságelmélet fejlesztésében. Mondanivalójuk jól ismert konklúziója: a cserében résztvevők jóléte akkor nő, ha minden a kereskedelem útjában álló intézményi akadályt (adók, vámok, stb.) csökkentenek.

A nemzetközi közgazdaságtan *von Thüment* inkább agrárközgazdászként kezelő és tisztelő korai írásaival nagyjából egy időben jelentek meg *Alfred Weber* könyvei az ipari telephelyek kiválasztásáról (Weber 1909, 1922), amelyekben *von Thünen* gondolataihoz visszatérve állította fel modelljét. Abból indult ki, hogy a nyersanyagok lelőhelyei és a késztermékek piaci földrajzi értelemben adottak. A termelés helyét ezen feltételektől függően kell kiválasztani, hiszen mind a nyersanyagok szállítása, mind az áruszállítás költségeket vet fel, amelyeket a gazdálkodásban figyelembe kell venni. A telephely választásával fel kellett adnia egy korábban szinte axiómaként kezelt feltételt: a munkaerő és árának a változatlanóságát, vagyis *Weber* modelljében a munkaerő korlátlan mennyiségben bármely helyen megtalálható, de ezt a termelési tényezőt a helytől függő, eltérő bérek mellett lehet alkalmazni; a többi termelési tényező költségei, árai és hozamai állandóak. Ennek megfelelően a telephely meghatározása *Weber* szerint függ:

a) a termelési technológiától,⁸

⁷ A XIX. század első feléről van szó.

⁸ Mivel a szállítás a nyersanyagok mennyiségétől függ, előnyös volna a termékeket a piac közelében előállítani, hiszen ekkor minden alapanyagot csak egyszer kellene szállítani. Amennyiben valamely alapanyag szállíthatósága nemcsak költséges, hanem technológiailag is nehézségekbe ütközik, akkor a telephelyet a piactól a szóban forgó nyersanyag lelőhelye felé kellene vinni, természetesen a piac és az összes lelőhely meghatározta alakzaton belül maradván. Több nehezen szállítható alapanyag esetén a

- b) a munka költségeitől⁹ és
- c) az agglomerációs foktól¹⁰.

Weber modelljének egyik hátránya, hogy gyakorlatilag egy monopszóniában gondolkodott, hiszen egyetlen egy piaci helyen lehetett eladni az egy vagy akár több telephelyen előállított termékmennyiséget. A valóságban természetesen nem csak egy piaccal találkozunk, s emellett azt is figyelembe kell venni, hogy – *von Thünen* alap gondolatával teljes összhangban – bizonyos telephelyekről csak meghatározott távolságban lévő piacokat lehet ellátni. Ahhoz, hogy a kereslet bárhol kielégíthető legyen, olyan hálózat szükséges, amely a számos értékesítési piacot több termelési telephellyel összeköti. Az ilyen jellegű kölcsönhatást termelés és fogyasztás, illetve telephely és piac között modellezte *Christaller* és *Lösch* (*Christaller* 1933, *Lösch* 1939). Ezzel viszont minőségi ugrás következett be a közgazdaságtan ezen területén – az elemzés a telephely-meghatározástól a település-szerkezet felé mozdult el, amely a II. világháború után főleg az angolszász nyelvterületen intenzíven kutatott téma lett.

3.2.2 A gazdálkodás időbeli feltételeinek elemzése

Mivel a háború idején más témák, illetve a térséggazdálkodásnak inkább az ideológiai szempontjai kerültek az előtérbe, azt mondhatjuk, hogy a fentiekben rajzolt helyzetkép a gazdálkodás térbeli feltételeinek elemzését illetően az 1940-es és az 1950-es évekre is jellemző.

Éppen ebben az időszakban gyorsultak fel a kutatások az új gazdaságföldrajz másik pillerét képező területen, a gazdasági növekedésemélet témakörében. A lineáris technológiát és fix tényezőarányokat feltételező *Harrod-Domar*-féle elmélet, illetve a termelési tényezők tökéletes helyettesíthetőségén alapuló *Solow*-modell révén megjelent (újra) az időtényező a közgazdaságtanban, a térbeli elemek pedig a háttérbe kerültek, a fejlődésükben megvizsgált egységek – vállalatok vagy egész nemzetgazdaságok – ismét pontokká, kiterjedés nélküli területekké váltak.

A gazdasági növekedés elméletének fejlődése jól ismert, ezért itt csak a jelen téma szempontjából fontos részekre kell kitérni. Akár a *Harrod-Domar*-féle változatot, akár a *Solow* által kidolgozott megközelítést nézzük, mindkettőre jellemző, hogy a gazdasági növekedés motorja a reáltőkébe való beruházás. Ez növeli a jövedelmet, ami magasabb megtakarításokat és ezen keresztül újabb beruházásokat tesz lehetővé. Ha tehát valamely gazdaság egyszer ráállt a fejlődési pályára, akkor

nyersanyagok súlyától függően a termelés földrajzi helye az előző gondolatmenetet alkalmazva némileg változhat.

⁹ A telephely technológiai meghatározása után figyelembe vette *Weber* a munkaköltséget is. Ha az előzőekben fixált telephelyet kedvezőbb bér-, utazási- vagy egyéb a munkaerőhöz kapcsolódó költségek miatt áthelyezték, akkor ezt természetesen a termék, illetve az alapanyagok megváltozott szállítási költségeivel kellene összehasonlítani.

¹⁰ Minél több azonos vagy legalább hasonló tevékenységet végeznek valamely régióban, annál nagyobb az agglomerációból származó előny, így az agglomerációk léte egy újabb, az előbbi két ismerv figyelembevételével meghatározott termelési helyszíntől eltérő telephely kiválasztásához is vezethet.

ezen örökké halad. Ha több nemzetgazdaság összehasonlító vagy együttes elemzésére alkalmazzuk ezt a modellt, akkor azt váránk, hogy a beruházások miatt csökkenő tőke-határtermelékenység a befektetéseket inkább a fejletlen régiókba irányítja, mivel a reáltőke hatása ott – relatíve – nagyobb. A valóság azonban nem ezt mutatta. Az 1970-es évektől kezdődően egyre inkább polarizálódott a világ, amely egyrészt a *von Thünen* körvonalazta centrum-periféria-koncepciót újra a napirendre tűzte¹¹, másrészt pedig az akkor „új növekedésméletnek” nevezett, most inkább endogén növekedésméletként ismert teória kidolgozásához vezetett. Ez utóbbi a humán tőkével olyan alapvetően külső, de növekvő hozadékot biztosító termelési tényezőt vett figyelembe, amely jelenléte az adott gazdaság fejlődését még jobban előmozdítja, míg hiánya a fejletlen nemzetgazdaság felzárkózási esélyeit tovább csökkenti.

Az endogén növekedésmélet számos ponton eltér a hagyományos, elsősorban a *Solow* nevével fémjelzett irányzattól.¹² Az egyik leglényegesebb különbség, hogy – hallgatólagosan vagy nyíltan – monopolstruktúrákat tételez fel. Ha ugyanis a fejlett, azaz több reál- és főleg humán tőkével rendelkező ország valóban tartósan gyorsabban fejlődik, mint a kevésbé fejlett nemzetgazdaság, azaz ha a fejlődési ütemek vagy szintek kiegyenlítődése nem valósul meg, akkor valahol belépési korlátok, adminisztratív vagy egyéb intézményi feltételek léteznek, amelyek ezt eredményezik. A legtöbb modellben ezek az intézményi feltételek az állami beavatkozásban öltenek testet. A humán tőkétől eltekintve vagy a technikai haladást exogén tényezőként kezelő modellekben a termelési tényezőket a határtermelékenységi tételek alapján értékelik. Mivel ez egyben a funkcionális elosztás kérdését is megoldja, tulajdonképpen a növekedés finanszírozásának a problémáját is megnyugtató módon rendezték el. Ez a megközelítés a humán tőke esetében – annak növekvő hozadéka miatt – nem alkalmazható, azaz előbb-utóbb szembe kell nézni a humán tőke finanszírozásának kérdésével. Ezt általában úgy oldották meg, hogy az állam a határtermelékenységi tételek alapján kialakult elosztást adókkal vagy támogatásokkal módosítja.¹³

Mind a térséggazdálkodás elmélete, mind a gazdasági növekedés teóriája bizonyos mértékig egyoldalú leírásai a valóságnak. Az egyik figyelmen kívül hagyja az időbeliséget, a másik a jövedelem alakulásának a modellezését a gazdaság térbeli szerkezetétől függetlenül végzi el. Ennek ellenére szembevetve egy figyelemre méltó párhuzam: mindkét megközelítés kénytelen volt eltérni a tökéletes piacok közkedvelt elképzelésétől, azaz egyik sem támasztja alá a nemzetközi közgazdaságtan terén még mindig kívánatosnak, szélsőséges esetben egyedül elfogadhatónak tartott szabad kereskedelem koncepcióját. Igaz: a tökéletes versenytől való eltávolodás mértéke más, hiszen az egyik megközelítés (az új gazdaságföldrajz) monopolisztikus piaci struktúrákat tételez fel, míg a másik (az endogén növekedésmélet) inkább a jóval

¹¹ A szóban forgó időben ez főleg *Immanuel Wallerstein* írásaiban jelent meg, aki gazdaságtörténészként a gazdasági fejlődés intézményi feltételeit vizsgálta és az időközben kialakult állami bürokráciában, az állam jótékony gazdaságszervező tevékenységében látta az okát annak, hogy egyes régiók jobban fejlődtek, mások pedig lemaradtak. (Wallerstein 1983)

¹² Részletesebben ld. pl. *Barro és Sala-i-Martin* könyvét (Barro - Sala-i-Martin 1995)

¹³ Ez főleg azokra a növekedési koncepciókra igaz, amelyek figyelmüket a reáltényezőkre összpontosítják. A monetáris oldal figyelembevételével természetesen a hitelből történő finanszírozás lehetősége adódik. Mivel az új gazdaságföldrajz modelljei szinte kizárólag a reálgazdaság elemzésére szorítkoznak, ezért a monetáris oldaltól itt eltekintünk.

szigorúbb monopolpiac feltételein alapul. Ezek után nézzük meg, mi is az új gazdaságföldrajz!

3.3 Az új gazdaságföldrajz alapmodellje és az elmélet legfőbb megállapításai

A következő néhány bekezdésben azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy mennyivel mondanak az új gazdaságföldrajz képviselői többet, mint *von Thünen*, *Weber* vagy *Lösch*, illetve mennyiben különbözik gondolatmenetük a modern növekedési koncepciókat kidolgozó *Romer*, *Lucas*, *Barro*, *Grossman* vagy *Helpman*, stb. elméleteitől.

Az új gazdaságföldrajz születési évét 1991-gyel szokás megadni, amikor *Paul Krugman* két tanulmányában azt a kérdést vizsgálta, hogy mikor és milyen feltételek mellett koncentrálnak az ipari tevékenység egyes régiókban, míg más térségek lassabban fejlődnek és így elmaradnak (Krugman 1991, 2003).¹⁴

Az új gazdaságföldrajz alapmodelljében két különböző fejlettségű régió létezik – *Krugman* szóhasználatával Észak és Dél. Mindkét régióban két szektorban folytatnak termelési tevékenységet: az agrárszektorban változatlan számú, kizárólag ebben a szektorban dolgozó munkás mezőgazdasági cikkeket állít elő a tökéletes verseny feltételei között; az iparban szintén változatlan számú, de a tőketerok között szabadon mozgó munkás nagyszámú vállalatban növekvő hozadékú technológiával iparcikkeket termel. Az ipari munkások régiók közötti mozgása a reálbérszinttől függ. Az iparcikkek piacán monopolisztikus versenyfeltételek uralkodnak. Az ipari termékek szállítása költségeket vet fel, melyek a másik régióból importált cikkeket a saját termékekhez képest megrágítják. Minden megtermelt áru iránt létezik kereslet, de ennek mértéke különböző. A fogyasztók preferenciái között nincs különbség.

A termelési telephelyek struktúrája végeredményben egyenletes eloszlást mutat vagy aszimmetrikus abban az értelemben, hogy az egyes szektorok külön régiókban helyeződnek el. Az utóbbi esetben beszélhetünk a korábbi modellekből már ismert centrum-periféria-szerkezetről. Ezt a következőképpen láthatjuk be:¹⁵ tegyük fel, hogy létezik egy valamivel fejlettebb régió és egy kevésbé fejlett régió, de a különbségek még csekélyek. Ha ebben az esetben az ipari termelést folytató vállalkozó a fejlettebb térségben tevékenykedik – ahol a reálbérszint is magasabb –, akkor nagyobb kereslet nyilvánul meg termékei iránt, aminek hatására nagyobb bevételre tehet szert. Ez szívó hatást gyakorol mind a vállalkozókra, mind a munkásokra, ezért még jobban nő a kereslet és a bevétel, amely magasabb reálbéreket is lehetővé teszi. Így még jobban távolodik egymástól a két régió, a végén

¹⁴ *Krugman* modelljének azóta ismert számos továbbfejlesztése. Mivel az alapvető struktúra azonban lényegében változatlan, ezért a továbbiakban az igen szellemesen megfogalmazott eredeti változatnál maradunk, felvállalva az esetleges, részben jogos kritikát, hogy túlságosan leegyszerűsített gondolati keretben mozgunk a következő érvelésekkel.

¹⁵ Ld. *Krugman* 2003, illetve *Stiller* 2000.

tehát kialakul az aszimmetrikus szerkezet, a centrum-periféria-struktúra. A másik oldalon viszont a gazdagabb régióban letelepedő növekvő számú vállalkozó között fokozódik a verseny, ami érdekeltté teszi a már ott lévő, illetve telephelyüket éppen kereső társaikat, hogy inkább a kisebb, kevésbé éles verseny jellemezte fejletlenebb régióban kezdjék meg termelő-tevékenységüket. Ott viszont alacsonyabb a reálbér, kisebb a kereslet, és kisebbek lesznek a bevételek is. A centrum-periféria-szerkezet tehát akkor fog kialakulni, ha a telephelyét kereső vállalkozó az agglomerációból származó előnyöket nagyobbaknak ítéli meg, mint a kisebb verseny előnyeit.

A kisebb verseny előnyeitől egy pillanatra eltekintve, a divergáló folyamat megindul, ha valamely régióban valamilyen okból több munkás tartózkodik. Ekkor nagyobb a kereslet, ez vonzza a termelőket, akiknek nő a bevételük, nő a reálbér és még több ipari munkás áramlik a szóban forgó régióba. Ezzel viszont máris a Krugman-féle koncepció néhány problematikus részénél tartunk. Egyrészt ugyanis az ipari munkások bevándorlása és a regionális reálbérszint között többféle kapcsolat valósulhat meg:

1. Minél nagyobb a regionális piac, annál több ipari terméket állítanak ott elő, ami az iparcikkek árszintjét és így a reálbért is kedvezően befolyásolja.
2. Minél kisebb a regionális piac, annál kisebb a verseny. Ekkor a vállalkozó viszont a termékei iránti – relatív vagy abszolút – túlkereslet miatt magasabb árakat tud érvényesíteni, ami pedig csökkenti a reálbért. Ezzel szemben
3. a nagyobb regionális piac – relatív vagy abszolút – túlkínálatot eredményez, amely az árakat csökkenti és ezért a reálbérszintet növeli.

A végeredmény attól függ, hogy a három reálbérhatás közül melyik (melyek) az erősebb (erősebbek). A fenti eseteket szem előtt tartva belátható, hogy az agglomerációs folyamat erősödni fog, ha:

- alacsonyak a szállítási költségek, mert ekkor az importált és a régió saját iparcikke közötti ár csökken, amely a periférián tevékenykedő vállalkozók előnyét mérsékli, azaz hajlandóságuk ott letelepedni is csökkenni fog.
- az iparcikkek nehezen helyettesíthető termékek, mert a fogyasztók által keresett és addig importált termékeket nehezen lehet helyi telephelyeken előállított termékekkel helyettesíteni, azaz nem érdemes a helyi termelést erre alapozni.
- nagy az iparcikkek súlya az árindex meghatározásánál, mert ebben az esetben az árszint csökken és a reálbér nő (Stiller 2000, 577. old., illetve részletesebben Krugman 1998).

Krugman modelljének másik erősen vitatható része a kiindulópont: amennyiben ugyanis akármilyen kis fejlettségbeli különbség létezik a két régió között, akkor az előzőek értelmében alacsony szállítási költségek, nehezen helyettesíthető termékek és/vagy az iparcikkek, illetve a munkások eltérő száma esetén az olló a két térséget illetően egyre jobban szétnyílik. De miért vannak ezek a különbségek? Ezt *Krugman* nem magyarázza meg! Ha tehát egy régió véletlenül (!) hátrányosabb helyzetben van, akkor a fenti feltételek teljesülésekor eleve esélytelen a felzárkózásra. Mit lehet ilyenkor tenni? Ez vezet át bennünket a tárgyalt elmélet gazdaságpolitikai implikációihoz. Előtte azonban térjünk vissza jelen pont bevezető kérdéséhez. Miben különbözik az új gazdaságföldrajz a *von Thünen* nyomán kidolgozott

térséggazdálkodástól, illetve hol tér el a *Krugman*-féle gondolatmenet az endogén növekedésemelélettől?

Nyilván felületes lenne azt mondani, hogy újat igazából nem tett hozzá egyik említett irányzathoz sem, a hozzájárulás lényege a korábban már meglévő eredmények szintetizálásában keresendő. Ugyanakkor viszont nem is járnánk túlságosan messze az igazságtól; valóban, a felhasznált módszertan és az ezzel nyert részeredmények *Krugman* előtt már ismertek voltak. Elődjeihez hasonlóan, elméletét ő is döntéseiket racionálisan meghozó mikroszereplőkre építette, talán – a közgazdaságtan terén közben végbement fejlődésnek is köszönhetően – következetesebb a modern mikroökonómiai megközelítések alkalmazásával. Analógia fedezhető fel a külső tényezők szerepeltetésében is. A legelső modellekben (*von Thünen*, *Weber*) a nyersanyagok lelőhelyeit tekintették – természetesen jogosan – gazdasági szempontból exogén módon adottnak, sőt a tényezőellátottságra is alapvetően ezt kötötték ki. A rendszer dinamikája a termékek és alapanyagok szállításából adódott. *Krugman* ezzel szemben az ipari munkások teljes mobilitását tételezi fel, de – ahogyan láttuk – a dinamika kezdetét a munkaerő regionális megoszlásához kötötte; akkor alakul át az ipar regionális struktúrája, ha az ipari munkások elosztása nem egyenletes, illetve ha e téren valamilyen zavar keletkezik.

Ezen a ponton mondhatnánk azt, hogy *von Thünen* és *Weber* modelljei döntő mértékben a technológiai összefüggésekre támaszkodnak, a keresleti oldal csak passzív feltételként szerepel náluk, *Krugman* viszont a reálbér alakulásán keresztül ezt az oldal is figyelembe veszi, mégpedig a folyamatokat aktívan befolyásoló tényezőként. Ez azonban már *Lösch* és a szintén megemlített *Christaller* műveiben is megtalálható – sőt, erre hivatkozva sikerült nekik a nemzetgazdaság település-szerkezetét levezetni, ahogyan *Krugman* az agglomerációk kialakulását, illetve a centrum-periféria-struktúrát vezette le.

Az összes korábbi modellben, mint ahogyan az új gazdaságföldrajz alapmodelljében is, érezhető a technológiai fejlődés vagy – áttérve a növekedésemeléttel való összevetésre – a humán tőke fontos szerepe a régiók közötti munkamegosztás számára. Ha a megvizsgált nemzetgazdaságban új ismeretekre tesznek szert, akkor nem csak a termelés hatékonysága javul, hanem ez minden bizonnyal a szállítási költségeket is befolyásolja. Ezzel viszont megváltozhat a korábban kialakult telephely- vagy település-szerkezet. *Krugman* modelljében is lényeges, de korántsem egyértelmű módosulásokat implikál(hat) a technikai haladás. Egyrészt ugyanis növekedni fog a termékdiverzifikálás, amely a helyettesíthetőséget megnehezíti és – a fentiek értelmében – a divergens folyamatot erősíti. Másrészt, ha a technikai haladás a fejletlenebb régióban jelenik meg, a Dél versenypozíciója javul növelve ezzel egyetemben az ott keletkező jövedelmet és így esélyt biztosítva ennek a régióknak felzárkózásra.

Marad tehát a kérdés: Miben nyújt újat a *Krugman* kezdeményezésére létrejött új gazdaságföldrajz? Csak felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetközi, azaz nemzetgazdaságok közötti kapcsolatokat vizsgáló közgazdaságtan egyre inkább regionális gazdaságtanná válik, hogy az e téren felmerülő gazdasági problémákat a földrajzi adottságoktól függetlenül nem lehet megnyugtató módon megoldani, hogy a humán tőke az egyik – talán – a legfontosabb termelési tényező? Úgy gondolom, mégis van egy lényeges különbség a korábbi elméletek és *Krugman* hozzájárulása között, amely elsősorban nem is annyira az eredményekben, hanem a motivációkban található. A korábbi művekben a központi cél annak tisztázása volt, hogy vajon

hogyan alakulhatott ki az a gazdasági vagy szociális struktúra a világban vagy akár csak egyetlen országban, amelyet napjainkban megfigyelhetünk, azaz a helyzet megértése – mint érthető első lépés – fontosabb volt, mint a kialakult rendszerbe való beavatkozás, esetleg a rendszer átalakítása, amely viszont *Krugman* írásaiban hangsúlyozottabban kifejezésre jut. Ennek tárgyalása egyenértékű az új gazdaságföldrajz gazdaságpolitikai tanulságainak a megfogalmazásával.

3.4 Az új gazdaságföldrajz néhány gazdaságpolitikai implikációja

Figyelembe véve az előző pontban levezetett eredményeket legelőször meg kell jegyezni, hogy a gazdaságpolitikai tanulságokat csak külön-külön, az egyes régiókra vonatkozóan lehet megfogalmazni. Láttuk, hogy a szállítási költségek csökkenése az Északnak kedvez, amennyiben az ottani agglomerációt megerősíti és ebben a régióban magasabb jövedelem realizálását teszi lehetővé. A másik oldalon természetesen a Dél helyzete – legalábbis relatíve – romlik, ami azt jelenti, hogy a felzárkózási lehetősége erőteljesen beszűkül. Ennek a fejletlenebb térségnek éppen a magasabb szállítási költségek fennmaradása lenne a cél, mert ezek versenyelőnyt biztosítanak az ott tevékenykedő vállalatoknak. Ezzel lényegében nem mondunk semmi újat, hiszen pontosan ezt az érvelést használta 170 évvel ezelőtt *Friedrich List* a *Ricardo* által javasolt szabad kereskedelemmel szemben kifejtett – legalábbis ideiglenesen folytatandó – protekcionista gazdaságpolitika megindoklásához (List 1961).¹⁶ Sokkal izgalmasabb természetesen a kérdés, ha a két régiót nem egy Cournot-féle duopóliumra emlékeztető szerkezetben, azaz egymás ellen játszó partnerekként kezeljük, hanem valamilyen kooperatív játék résztvevőit látjuk bennük. Ez az eset akkor állna például fenn, ha Észak és Dél – vagy kissé aktualizálva: Európa nyugati és keleti része – valamilyen szorosabb együttműködésben, egyfajta integrációban állapodna meg egymással. A szóban forgó döntéssel természetesen nem szűnnek meg a fent vázolt érdekellentétek. Kérdés, hogy meglétük meddig tart, illetve mennyire jelentenek akadályt a tervezett kooperáció megvalósításához? Ennél a pontnál is a korábbi ismert eredményekre lehet hivatkozni, hiszen az endogén növekedésmélet egyik az empiria által is alátámasztott konklúziója az volt, hogy integrációs övezeteket a siker reményében lehetőleg nagyjából azonos fejlettségű szinten álló partnerekkel érdemes létrehozni.

A fentiekkel szembeni ellenérvként azt lehetne felhozni, hogy ha a régiók közötti munkamegosztás már egyre inkább centrum-periféria-szerkezetet öltött, akkor miért ne lenne célszerűbb a centrumban létrejött lényegesen magasabb jövedelem egy részét a perifériára átcsoportosítani, hogy ezzel az ottani fejlődést segítsék. A gondolat nem csak logikus, hanem visszatükrözi az elmúlt évtizedek – főleg a közép-kelet-európai térségben folytatott – regionális fejlesztési politikáját. A

¹⁶ Ne felejtjük el: Ebben az időben *Ricardo* volt az Észak képviselője, *List* pedig a Délé!

gazdaságpolitikai vezetést az ilyen – sok esetben szociális szempontból nagyon nemes célú – elképzelések megvalósításától inkább óvátintó érvek a nem kifejezetten kedvező történelmi és aktuális tapasztalatok mellett a következők:

- a) A centrum-periféria-struktúra – ha egyszer elkezdett kialakulni – a gazdasági szereplők racionális viselkedése miatt jött létre. Amennyiben a gazdaságpolitikai vezetés szintén a racionalitást tekinti a gazdálkodás alapelveként, akkor a szóban forgó politika ezzel ellentétes lenne, amely nyilván a gazdasági szereplők várakozásait kedvezőtlen irányba mozdítaná el. Mit is szeretne tulajdonképpen a gazdaságpolitikai vezetés – tehetnék fel jogosan a kérdést –: az egyéni döntéseken alapuló piacgazdaság folytatását vagy az ezen döntéseket háttérbe szorító központi beavatkozásra kíván áttérni?

- b) Az állami kezdeményezésre visszavezetett regionális politika hallgatólagosan abból indul ki, hogy a fejlesztendő régióban olyan intézményi, kulturális, gazdasági feltételek adódtak, melyek a transzferek által elképzelt jövőt lehetővé teszik, azt alátámasztják. Ez a kiindulópont teljes összhangban van az új gazdaságföldrajz alapmodelljével, hiszen *Krugman* modelljének munkaerő-vezérelt iparpolitikája szintén kemény feltételeket tartalmaz a munkaerő kvalifikáltságára, a bevezetendő technológiára, az előállítandó termékek iránti keresletre, stb. vonatkozóan. A gyakorlat azonban sokszor más képet mutat. Nemcsak a transzferek hatékony fogadásához és felhasználásához szükséges feltételek hiányoznak (részben), hanem sokszor hiányzik az a terület is, amely – *Krugmannak* a régiók között mozgó ipari munkásaihoz hasonlóan – a gazdasági kibontakozás alapja (lehet).¹⁷

- c) Az új gazdaságföldrajz „filozófiájának” szerves része, hogy éppen a regionális különbségek biztosítják a jólétet, legalábbis az egyik régióban. Amennyiben a fejlettebb térségben folytatott gazdasági tevékenység eredményei még nem álltak rá a megfelelően dinamikus pályára, akkor bizonyos erőforrások elvonása veszélybe sodorhatja az ottani jövedelmezőséget. A transzferek átcsoportosítása így kétségtelenül csökkenti a regionális különbségeket, de ennek ára az Észak fejlődésének a lefékezése. (Részletesen ld. Martin 1999, illetve annak dinamizálását illetően Meyer – Lackenbauer 2005)

A regionális politika vitelét illetően az előzőek fényében két újabb következtetés adódik. *Egyrészt* hibásnak tűnik a régiók teljes területének a támogatása vagy ösztönzése. Ahogyan valamely nemzetgazdaságon belül kialakul(hat) centrum-periféria-struktúra, ugyanez várható egy területileg kisebb egység esetében is. Ez viszont azt jelenti, hogy a régió fejlesztését a terület egészére – pláne egyenletesen – szétszórt támogatások folyósítása helyett inkább az ún. „növekedési pólusok” kialakítása szolgálja. (A koncepció eredetét illetően ld. Perroux 1955) Ha ezek

¹⁷ Arról nem is beszélve, hogy maga *Krugman* is véletlen tényezőkkel magyarázta helyenként a gazdasági fejlődés kezdetét. (*Krugman* 2003)

beválnak, akkor lehetne és kellene azon gondolkodni, hogy az ott szerzett tapasztalatokat, képességeket és készségeket hogyan terjeszthetik további területekre. *Másrészt* pedig a gazdaságpolitikai beavatkozás időzítése különösen fontos. Ha a Dél fejlesztésére fordítandó eszközöket túl korán vonják el az északi térségtől, akkor ez visszaveti utóbbit a fejlődésében; ha viszont túl későn történik az átcsoportosítás, akkor könnyen elképzelhető, hogy a fejlettebb régió már maga állítja elő azokat a termékeket, melyek termelésében a Délnek korábban komparatív előnyei voltak, így annak felzárkózása megint eltolódik egy időre.

Mindehhez hozzájön még az a tény, hogy valamely régió sikeres kibontakozása sokszor – akár a távolabbi múltban szerephez jutott – történelmi tényezőkre vezethető vissza. Számos település keletkezését olyan tényezőknek – víz, nyersanyagok, stb. – köszönheti, amelyek már régóta nem jelentősek, pedig a gazdasági egység az agglomerációból származó előnyök miatt napjainkig dinamikusan fejlődött.¹⁸ A régiók vagy térségek fejlődése tehát ebben az értelemben „pályafüggő”, amely még jobban korlátozza a regionális politika sikerét.

Utolsó gazdaságpolitikai tanulságként kerüljön még egyszer szóba a humán tőke. Korábban már láttuk, hogy szerepe igen ellentmondásos – javíthat valamely térség helyzetén, de vissza is vetheti azt. Ha nehéz is pontosan meghatározni, hogy milyen konkrét és rövid távú hatás várható a humán tőke fejlesztésére fordított eszközöktől vagy az e területet támogató gazdaságpolitikától, a gazdaságilag fejletlenebb régió mindenképpen jobban jár, ha gazdaságpolitikájában ezen tényezőre különösen figyel. Egyrészt így alakíthatja ki azt a termékspektrumot, amely a más térségekben előállított cikkektől különbözik, azaz nehezebben helyettesíthető, ami által versenypozíciója jelentősen javulhat. Másrészt javul – legalábbis hosszú távon – a költségszerkezet, amely a régióban realizálható jövedelmet növeli. De ennek sikere – ahogyan a jelen pont elején láttuk – többek között abban is rejlik, hogy kezdetben érdemes inkább protekcionista politikát folytatni.

¹⁸ Szép példa erre a kaliforniai aranylelőhelyeken kialakult nagyvárosok sikeres fejlődése.

Irodalomjegyzék

- Barro, R. – Sala-I-Martin, X. (1995): Economic Growth. *McGraw-Hill* New York, St. Louis,....
- Christaller, W. (1933): Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeiten der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. *Verlag von Gustav Fischer*, Jena.
- Krieger-Boden, C. (1995): Die räumliche Dimension in der Wirtschaftstheorie. *Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel*, Kiel.
- Krugman, P. (1991): Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy*, vol. XCIX, 483-499.
- Krugman, P. (2003): Földrajz és kereskedelem. *Nemzeti Tankönyvkiadó*, Budapest. (Eredeti megjelenés: Krugman, P.: Geography and Trade. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991.)
- Krugman, P. (1998): What's New about the New Economic Geography? *Oxford Review of Economic Policy*, vol. XIV, No. 2., 7-17.
- List, F. (1961): Das natürliche System der politischen Ökonomie. *Akademie-Verlag*, Berlin.
- Lösch, A. (1939): Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. *Verlag von Gustav Fischer*, Jena.
- Martin, P. (1999): Are European regional policies delivering? *EIB Papers*, 4, pp. 10-23.
- Meyer, D. – Lackenbauer, J. (2005): EU Cohesion Policy and the Equity-Efficiency Trade-Off: Adding Dynamics to Martin's Model. *Paper presented to the ERSA Congress*, Amsterdam, 23-28 August.
- Perroux, F. (1955): Note sur la notion de "pôle de croissance". *Economie appliquée*, 1-2, pp. 307-320.
- Ponsard, C. (1983): History of Spatial Economic Theory. *Springer-Verlag*, Berlin – Heidelberg – New York – Tokyo.
- Samuelson, P. A. (1983): Thünen at Two Hundred. *Journal of Economic Literature*, vol. XXI, No. 4., 1468-1488.
- Stiller, S. (2000): Raumdifferenzierende Effekte. *Aussagen der Neuen Ökonomischen Geographie*. *Wist*, Heft 10, 575-578.
- Streissler, E. (1990): Carl Menger, der deutsche Nationalökonom. *Schriften des Vereins für Socialpolitik*. *Studien zur Entstehung der ökonomischen Theorie VI*. *Duncker & Humblot*, Berlin, 153-195.
- Von Thünen, J. H. (1875): Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. *Verlag von Wiegand, Hempel & Parey*, Berlin.
- Wallerstein, I. (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása. *Gondolat Kiadó*, Budapest.
- Weber, A. (1909): Über den Standort der Industrien. *J. C. B. Mohr*, Tübingen.
- Weber, A. (1922): Über den Standort der Industrien. Band 1. *Reine Theorie des Standorts*. *J. C. B. Mohr*, Tübingen.